

Trije razkoli Antona Pannekoeka

Abstract

Three Ruptures of Anton Pannekoek

The purpose of the research was to study Anton Pannekoek's activity and his writings as a source of information on his movement throughout the history of the revolutionary movement and Marxist theory. In this paper, this movement is reduced to three schisms: between revisionism and orthodoxy, between reformism and revolution, and between state communism and council communism. Here, we left out the first schism between anarchism and Marx(ism) because anarchists were the first to be excluded and therefore not discussed thoroughly by Pannekoek. The last schism, occurring between state communism and council communism, is the invisible residue of the division between Western and Eastern Marxism which originates in the conflict concerning the strategy and tactics within the Communist International (1920–1922) which resulted in Lenin's strategic and tactical line as established in *'Left-Wing' Communism: An Infantile Disorder* against all those who were opposing parliamentary and trade-unionist strategy as the only communist revolutionary engagement. Pannekoek was fighting against Lenin's solution throughout his later theoretical and activist life. This point of view reached its theoretical peak in his books *Lenin as Philosopher* (1938) and *Workers' Councils* (1941–1947). Finally, when he got in touch with the Socialism or Barbarity group of Cornelius Castoriadis and Claude Lefort in 1953, he explained himself to the new generation of revolutionaries and Marxist theoreticians in his correspondence with Castoriadis. The conflict and its schismatic consequences are far from over. In our epoch, characterized from different points of view as a transition to post-capitalism, it emerges again, this time on a global scale.

Keywords: Pannekoek, Western Marxism, schisms of the workers' movement, workers' councils, critique of Soviet revolution

Lev Kreft is a full professor of Aesthetics and Philosophy of Sport at the University of Ljubljana. (lev.kreft@guest.arnes.si)

Povzetek

Članek proučuje dejavnost in besedila Antona Pannekoeka kot vir informacij o njegovem gibanju skozi zgodovino revolucionarnega gibanja in marksistično teorijo. V tem besedilu je njegovo gibanje omejeno na tri razkole: med revizionizmom in ortodoksijo, med reformizmom in revolucijo ter med državnim komunizmom in komunizmom svetov. Tu smo izpustili prvi razkol med anarhizmom in Marx(iz)mom, ker so bili anarhisti izključeni kot prvi in o tem Pannekoek ni kaj veliko razpravljal. Zadnji razkol med državnim komunizmom in komunizmom svetov je nevidni ostanek delitve na zahodni in vzhodni marksizem, ki izvira iz spora o strateški in taktični usmeritvi v komunistični internacionali (1920–1922), ko je bil izid podan v delu »Levičarstvo« *otročka bolezen komunizma* proti vsem tistim, ki so nasprotovali parlamentarni in sindikalni strategiji kot edinemu komunističnemu revolucionarnemu delovanju. Pannekoek se je bojeval proti tej Leninovi rešitvi skozi vse nadaljnje teoretsko in aktivistično življenje. Najvišjo točko razumevanja s svojega vidika je dosegel v knjigah *Lenin kot filozof* (1938) in *Delavski sveti* (1941–1947). Ko je na koncu leta 1953 prišel v stik s skupino Corneliusa Casoriadisa in Claude Leforta Socializem ali barbarstvo, je pojasnil svoje poglede novi generaciji revolucionarjev in marksističnih teoretikov v dopisovanju s Castoriadisom. Spor in razkolniške posledice še zdaleč niso minili. V današnjem času, z različnih koncev označenem kot prehod v postkapitalizem, prihaja znova na dan, tokrat na svetovni ravni.

Ključne besede: Pannekoek, zahodni marksizem, razkoli delavskega gibanja, delavski sveti, kritika sovjetske revolucije

Lev Kreft je redni profesor za estetiko in filozofijo športa na Univerzi v Ljubljani. (lev.kreft@guest.arnes.si)

Uvod

Ni nam mar, da bi popravljali krivico, ki se je zgodila Pannekoeku. To brezpredmetno početje je motiv za panoptično pisanje alternativne zgodovine kot zgodbe, ki se konča v pravljici: dobri zmagajo vsaj v pravljici, zmagovalci v hiši realnosti pa se čudežno spremenijo v poražence v hiši resnice. Pač pa nas zanima, ali to opozorilo v podobi Pannekoeka ne nakazuje, da je treba o prekinitvi zveze med marksistično teorijo in revolucionarno prakso in razlikovanje med vzhodnim in zahodnim marksizmom razmisliti znova in drugače.

Izraza »zahodni« in »vzhodni« marksizem bomo uporabljali zato, ker sta povezana z modelom Perryja Andersona (1977) o prvi, vzhodni in politično aktivistični marksistični generaciji, in drugi, zahodni in akademsko intelektualni marksistični generaciji. Kot bo razvidno pozneje, je Anton Pannekoek eden tistih, ki se ne prilegajo taki shemi, seveda pa to ni edina njena napaka. Pomembnejša je tista, ki je ni zagrešil Perry Anderson sam. Ko je krilatica o zahodnem marksizmu, ki je bolj akademski, predvsem pa filozofski in humanističen in povezan z mladim Marxom, postala splošno uporabljana oznaka, je njeno nasprotje namesto oznake za izvor prve generacije marksistov postala oznaka za – »vzhodni« dogmatski marksizem, s tem pa je tudi »zahodni« marksizem dobil drugačen pomen kot pri Andersonu. Pri njem je intelektualizacija, akademizacija in filozofikacija marksizma znak krize marksizma, ki jo bo morebiti tako ali drugače razrešil v prihodnosti (knjiga je prvič izšla 1976. leta) (Anderson, 1977).

Če danes kaj očitamo Andersonovi zamisli, je to, da sploh ne obravnava marksistov iz vzhodne Evrope (razen Lukácsa), zlasti s poljske in češke humanistično-marksistične scene, in je gluha za obstoj *praxisove* marksistične skupine v Jugoslaviji. Komično je pri tem dejstvo, da so prav ti marksisti iz socialistične polovice Evrope najbolj ustrezali vsebini Andersonovega poimenovanja, in to zato, ker so bili vsi po vrsti kritiki vladajoče marksistične ideologije s pozicij humanističnega marksizma, in so delovali »akademsko«, dokler jim je bilo to sploh dovoljeno. Niso se prilegali v shemo ali jih ni hotel preveč omenjati, da jim ne bi škodil z oznako zahodnosti? Nedvomno dejstvo pa je, da je Andersonovo delo povsem slepo za živahno vrenje marksističnih pogledov, teorij in ideologij v preostalem, neevropskem svetu. Za kako raznoliko in pomembno teoretsko dogajanje je šlo v t. i. »tretjem svetu« že tedaj, pričajo cavtatska srečanja za okroglo mizo iz istega obdobja, kot je Andersonovo delo, in seveda objave besedil iz Cavtata v periodični reviji *Marksizam u svetu*. Cavtatska okrogla miza je bila sicer nekakšen uradni nadomestek za prepovedano in ukinjeno korčulansko poletno šolo, zato nekateri (po Andersonovo) »zahodni« marksisti, ki so prej prihajali na Korčulo, v Cavtat niso hoteli priti. Pomen teh okroglih miz pa je kljub temu daleč presegel ideološko legitimacijsko vlogo, ki jim jo je namenila Zveza komunistov. Ne okrogle mize ne revije pa ne bi bilo brez Miše Nikolića, tedaj zanesljivo najbolj razgledanega poznavalca svetovne mreže marksizma.

Toda preden podrobneje predstavimo Pannekoekovo aktivistično pot in

teoretsko delo, se na kratko ustavimo prav pri zgodovinoписju v Sloveniji. To je temeljito obravnavalo razcepe in razkole v socialni demokraciji z začetka dvajsetega stoletja, začenši z Dušanom Kermavnerjem, ki se je po izpustitvi iz zapora leta 1949 posvetil zgodovini slovenskega delavskega gibanja in njegovih razcepov.¹ Marjan Britovšek je objavil za celo serijo del o revolucionarnem idejnem preobratu med prvo svetovno vojno in po njej, še posebej pa o premenljivih političnih tokovih po oktobrski revoluciji z bojem za Leninovo dediščino in izoblikovanjem stalinizma vred.² Njegova metoda je bila pozitivno historična, torej vztrajanje pri zgodovinskem diskurzu, ki je povsem vezan na vire, ki trditve in podmene bodisi ovržejo bodisi potrdijo. Ker je obravnaval tisto sporno območje spopadov, ki je imelo svoj prostor tudi v jedru ideološkega spopada med Sovjetsko zvezo in Jugoslavijo, je imel prav s pridobivanjem (neoporečnih) virov velike težave, ki jih je znal mojstrsko prevladati. V njegovih knjigah pa Pannekoek nima kake posebne vloge, da bi se lahko nanje navezal ali skliceval. Osrednja oseba je Lenin in poglobitni motiv ohranitev Lenina kot tistega, ki je imel, če ne vedno, pa v glavnem in v najpomembnejšem, prav. Središčna ideološka točka je torej ravno boj za Leninovo dediščino, pri čemer je tisti, ki je potekal po Leninovi smrti, podlaga za boj med sovjetsko in jugoslovansko komunistično interpretacijo leninizma. Ker v tem besedilu predstavljamo Pannekoekovo kritiko Lenina in leninizma skozi Pannekoekove oči, ne da bi se pri tem opredeljevali za eno od strani, v oceni Lenina nismo mogli slediti Britovšku. Druga značilna poteza Britovškovih zgodovinskih študij pa je vnos zarez med Lenina in Stalina oziroma leninizem in stalinizem, ki dokazuje, da med enim in drugim ni niti zgodovinske kontinuitete niti ideološke sorodnosti. Za tak pogled seveda obstaja dovolj argumentov, vendar nas v tem besedilu zanimajo Pannekoekovi argumenti za drugačno pozicijo.

Sodobni poznavalec razcepa v mednarodnem socializmu med letoma 1914 in 1923 (kar je tudi naslov njegove disertacije in knjige (1994)) Avgust Lešnik se posveča alternativni »reforma ali revolucija« v času od izbruha prve svetovne vojne in katastrofe socialdemokratske internacionale do konca revolucionarnega vala v Nemčiji in nove, postrevolucionarne politike v Sovjetski zvezi. V tem delu je Pannekoek kar nekajkrat omenjen predvsem kot pripadnik tistega »levičarstva«,

---

¹ Glej Dušan Kermavner (1960): *Slovenska publicistika in prva ruska revolucija*. Ljubljana: Državna založba Slovenije; Dušan Kermavner (1963): *Začetki slovenske socialne demokracije v desetletju 1884-1894*. Ljubljana: Cankarjeva založba; Dušan Kermavner (1960): *Slovenska publicistika in prva ruska revolucija*. Ljubljana: Cankarjeva založba; pa tudi druge knjige in članke.

² Glej Marjan Britovšek (1969): *Revolucionarni idejni preobrat med prvo svetovno vojno: Lenin in boju za tretjo internacionalo*. Ljubljana: Cankarjeva založba; Marjan Britovšek (1976): *Boj za Leninovo dediščino*. Ljubljana: Mladinska knjiga; Marjan Britovšek (1978): *Delavsko gibanje in oblikovanje znanstvenega socializma*. Ljubljana: Zavod Socialistične republike Slovenije za šolstvo; Marjan Britovšek (1979): *Leninov boj za revolucionarno marksistično stranko in njegova vizija socializma*. Ljubljana: Zavod Socialistične republike Slovenije za šolstvo; Marjan Britovšek (1980): *Carizem, revolucija, stalinizem: družbeni razvoj v Rusiji in perspektive socializma*. Ljubljana: Cankarjeva založba; Marjan Britovšek (1984): *Stalinov termidor*. Ljubljana: Cankarjeva založba; pa tudi druge knjige in članke.

ki ga Lenin kritizira v delu »Levičarstvo« *otročka bolezen komunizma* (1948). Edina neposredna navedba iz Pannekoekovega članka je ocenjena kot potreba po organiziranju na novi podlagi po zlomu stare internacionale leta 1914, ni pa ta nova osnova konkretnje opredeljena (Lešnik, 1994: 104). Pozneje pride do kratke opredelitve, a le v obliki citata iz kritike anarhosindikalizma v besedilih drugih zgodovinarjev (Lešnik, 1994: 213). Oznaka »anarhosindikalizem« za Pannekoeka in njegovo skupino, ki se je zavzemala za *komunizem svetov* (sovjetov), pa je sporna, če ne naravnost zmotna, in po eni strani kot ideološka ocena izhaja že iz Leninovega obračuna z nasprotniki v komunistični internacionali, po drugi strani pa kot od Lenina privzeta jugoslovanska ideologija, ki je morala braniti protislovno samoopredelitev za »socialistično samoupravljanje pod vodilno vlogo Zveze komunistov« in je zato zelo kritično zavračala komunizem svetov z uporabo oznake anarhosindikalizem. Zato ob koncu dela Lešnik ugotavlja razcep, ki je pustil za sabo tri ideologije in struje – levo, sredinsko in desno (ibid.: 338).

V tej taksonomiji za Pannekoeka in njegove sploh ni prostora, podobno kot pri Andersonu, kar potrjuje, da po letu 1923 za komunizem svetov v ideološkem in institucionalnem prostoru socializma-komunizma sploh ni bilo prostora. Bilo je odpisano in stigmatizirano, zelo hitro pa tudi pozabljeno. Ta popolna izključitev, ki se opira tudi na formulo absolutnega zavračanja anarhizma in na sprejemanje Leninove pozicije iz brošure o levičarstvu, je simptom, o katerem pa tridelna podoba levica/sredina/desnica ne more spregovoriti. In prav v tem je tisti manko, ki ga skuša pričujoče besedilo nadomestiti z uvodom v študij Pannekoekovih del in pogledov na situacije in gibanja mednarodnega socializma (namesto leninistične perspektive, ki že tako ali tako dominira). Omenjeni simptom pa je tudi razlog za sodobno aktualnost Pannekoeka: razsežnosti spora med revizionizmom in ortodoksijo, med reformo in revolucijo ter med spontanostjo in organizacijo so dobile v sodobnosti nove, pa vendarle hkrati tako prepoznavno stare poteze, da se je vredno do sodobnih razcepov sprehoditi iz časa pred nekaj več kot sto let. Morda to ponovljeno potovanje v zgodovino delavskega gibanja prinese nič-več-delavskim internacionalno-globalnim gibanjem sodobnosti kak simptomatični spominek s poti.

Življenjepis

Antonie oz. Anton Pannekoek se je rodil leta 1873 v Vaassenu na Nizozemskem. Že zgodaj ga je privlačila astronomija – članek o spremenljivosti Severnice je objavil, še preden se je vpisal na študij matematike in fizike v Leidenu, pozneje pa se je ukvarjal z razporeditvijo zvezd v naši galaksiji Rimski cesti in s tem na Nizozemskem uvedel astrofiziko kot samostojno vedo. Nekaj let po končanem študiju se je zaposlil v leidenskem observatoriju, kjer je dokončal tudi doktorsko disertacijo. Napetosti med lastnim novim pristopom k astronomiji in

tradicionalnimi pogledi predhodnikov je dodal še škandalozni presežek, ko ga je branje *Enakosti* Edwarda Bellamyja (2007) navdušilo za socializem, še posebej pa za študij Marxa, Engelsa in Dietzgena. Zagrozili so mu, da ga bodo odpustili, ker je od besed takoj prešel k dejanjem in vodil komite za podporo stavki. Da bi se izognil takim pritiskom, pa tudi zaradi naveličanosti nad dolgočasnim observatorijskim delom, ki so mu ga namenili, je odšel v Berlin, kjer je predaval na šoli, ki so jo imeli v rokah socialni demokrati. Tu je zaradi svojega radikalnega levičarstva prišel navzkriž tako z vladnimi krogi kot s sindikati. Izbruh prve svetovne vojne je dočakal na Nizozemskem in se v Berlin ni mogel vrniti. Sprva je delal kot učitelj, od leta 1916 pa je bil v Leidenu zasebni docent. Leta 1918 se je prebil do položaja namestnika direktorja leidenskega observatorija. Njegovemu imenovanju so nasprotovali nizozemski vladni krogi, a amsterdamski mestni svet ga je kljub temu zaposlil na amsterdamski univerzi, kjer je leta 1932 postal redni profesor, pa tudi direktor astronomskega observatorija, ki še zdaj nosi njegovo ime. Od leta 1925 je bil član Kraljeve akademije znanosti in umetnosti, razen z distribucijo zvezd in strukturo galaksij pa se je ukvarjal tudi z vprašanji narave in evolucije zvezd. Nekajkrat se je z ekspedicijami podal daleč po svetu, da bi opazoval sončne mrke – leta 1926, denimo, je bil na Javi v Indoneziji. Ukvarjal se je tudi z zgodovino astronomije, še zlasti med drugo svetovno vojno, ko kaj dosti drugega ni mogel študirati ali pisati; njegova knjiga s tem naslovom je še danes pomembna referenca. Po njem je dobil ime krater na Luni, pa tudi asteroid 2378 se imenuje Pannekoek.

Vzporedno z imenitno astronomsko kariero je bil udeležen v vseh velikih spopadih delavskega gibanja v ključnem obdobju od spora o revizionizmu, ki se je razplamtel na prehodu iz 19. v 20. stoletje, do nastajanja novih levičarskih gibanj na začetku šestdesetih let prejšnjega stoletja. Njegovi pogledi so se razvijali predvsem v teh spopadih, sredi delavskega gibanja, v katerem je pripadal radikalni levici v drugi internacionali, pa zimmerwaldski levici med prvo svetovno vojno, in prvemu valu kritikov ruske revolucije skupaj z Roso Luksemburg in Karlom Korschem po njej. Na začetku aktivistične poti je pripadal nizozemski socialno demokratični zvezi Domele Niewenhuisa, ki je ne glede na nestrinjanje z njimi nasprotovala izključitvi anarhistov iz druge internacionale. Vendar je treba že tu, pri prvih oznakah, ostati previden. V vsej zgodovini delavskega gibanja, še posebej v njegovih mednarodnih organizacijah in zvezah, in v vsej zgodovini marksizma nastopa cela vrsta oznak, ki imajo bodisi pravoverni bodisi zaničevalni pomen, pač glede na to, kdo jih komu namenja. Dejstvo pa je, da je bil Pannekoek vedno nekje na robu, večkrat izključen bodisi sam bodisi kot aktivist skupine z roba, in da je končno ostal povezan le z maloštevilnim krogom »komunistov svetov«. Ne glede na to pa je bil vse do izteka prve svetovne vojne med najvidnejšimi aktivisti socialne demokracije in se je njegova in tudi njegovih tovarišev pot na rob zares začela po letih 1920–1922, ko je dosegla vrh in točko preloma razprava o revolucionarni strategiji in taktiki. Prav ta proces nas ob predstavitvi Pannekoeka aktivista in marksističnega teoretika tudi najbolj zanima.

Za kaj je šlo, kje in kdaj se je zgodil razpad, katerega izid so bila na eni strani

socialnodemokratična gibanja in stranke, na drugi strani komunistična gibanja in stranke, skozi to razpoko pa so padli v položaj teorije brez prakse in prakse brez teorije vsi, ki niso mogli pripadati ne eni ne drugi strani, med njimi tudi Anton Pannekoek, ki je po tem razcepu skušal v naslednjih štiridesetih letih misliti ta razcep? Razcepu se bomo približali v treh korakih, pri katerih je imel tudi Pannekoek kaj povedati.

Prvi korak je spopad o revizionizmu ali kontinuiteti revolucionarne teorije in prakse. Drugi korak je spopad o reformi ali revoluciji. Tretji korak je spopad o vlogi Partije in Države v revolucionarnem procesu. Gre torej hkrati za zgodovinske korake, ki so si sledili iz obdobja pred prvo svetovno vojno v čas neposredno po njej, v čas torej, ko je revolucija hkrati zmagala (v Rusiji) in bila poražena (na Zahodu), in obenem za tri korake, ki se ponavljajo v najrazličnejših oblikah in v različnih obdobjih gibanj in organizacij za odpravo kapitalizma v obliki njihovih dilem, razpotij in tudi razpadov:

- Katero izročilo iz prtljage tradicije, zlasti iz Karla Marxa, je treba vzeti za vodilo, če sploh kaj?
- Ali bodo kapitalizmu prišle do živega reforme, pa tudi spremembe, ki jih bo rojeval sam po sebi, ali ga je treba zgrabiti z množičnim uporom?
- Ali je prevrat mogoče izvesti le z obvladovanjem in usmerjanjem množic s strani elitne vodstvene skupine – Partije in ustvariti novi red z uporabo državnega aparata, tudi če ga nameravamo potem vreči stran, ali pa je revolucija socialni proces, ki sam iz sebe, iz akcije množic izumlja samega sebe?

Prvi razkol – revizionizem

Spopadov o revizionizmu je bilo v zgodovini marksizma kar nekaj, saj je »revizionist« postala splošno uporabna oznaka za različne vrste izdajstev prave usmeritve delavskega gibanja in za različne vrste ohlapnejših in nepravovernih razmerij do Marxovega dela, razumljenega v smislu teoretske opore, ki podpira vsaj tri vogale slehernega poznejšega mišljenja strategije gibanja. Vendar je najbolj znan primer Eduard Bernstein (1850–1932), ker je postal simbolna ideološka točka in nalepka, ki na delavski levici ustreza Efialtovi podobi. Za to je gotovo več razlogov, poglobitna pa sta dva. Bernstein, prvič, ni zbudil viharja odpora, ki traja do danes, ker je označil posamične znanstvene resnice in napovedi Karla Marxa za preživele. Res je zanimal nekaj znanstvenih trditev in ugotovitev, poleg tega je dregnil v tiste momente Marxa in marksizma, ki so bili najbolj nabiti z odrešenjskim verovanjem: prišel bo čas, in ta čas ni daleč, ko se bo kapitalizem začel razkrajati, proletarci pa bodo dvignili upor, odpravili kapitalizem in s socializmom odrešili vse človeštvo. Bernstein pa je trdil, da kapitalizem ni družben red, ki bi z lastnimi protislovji pokopaval sebe in človeštvo, ampak ureditev, ki bo še dolgo zdržala in morebiti tudi obstala. Najbolje je, da ga delavstvo kar se da izboljša v svoj prid in v prid vseh ljudi, in na koncu te poti se bo kapitalizem sam od sebe in s pomočjo konkretnih

izboljšav, ki so vredne neskončno več kot sleherni vzvišeni zadnji smoter, brez revolucionarnega nasilja in pučističnih osvajanj državne oblasti prelevil v socializem. Drugi razlog, da je Bernstein postal marksistični Tugomer, je v pomenu, ki ga je tako za centriste kot za levo strujo imelo zasedanje točke ortodoksije – pravičnega in zato avtoritativnega tolmača Marxovih želja in navodil. Ortodoksija in radikalna levica sta bila v spopadu z Bernsteinom zaveznika, vendar iz vsebinsko različnih in v bistvu nezdružljivih razlogov, obe pa sta težili k poziciji pravoverja.

Pannekoek je padel v te in druge frakcijske boje še ves zelen, saj je takrat, ko je izšla najpomembnejša Bernsteinova revizija *Predpostavke socializma* (Bernstein, 1899), šele pristopil k holandski Socialnodemokratski delavski stranki (SDAP), pri tem pa na lokalnih volitvah isto leto še vedno nastopal kot aktivist liberalcev. Njegova pot v socialno demokracijo je bila nekaj posebnega. Ko je bil še v liberalnih krogih, se je začel zanimati za ideje, s katerimi bi bilo mogoče izboljšati svet (med njimi je seveda obvezno nastopal Lev Nikolajevič Tolstoj), in ko jih je že prebral cel kup, še vedno nepotešen v želji najti recept za izboljšanje družbe, mu je prišel v roke roman *Enakost* Edwarda Bellamyja.³

Leiden ni bil idealni kraj za začetek, ker je tudi sam šele vstopal v gibanje. Prav leta 1899 je začela izhajati levičarska teoretična revija *De Nieuwe Tijd* (z naslovom seveda sledi *Die Neue Zeit*), ki jo je urejal maloštevilen intelektualni krožek članov SDAP. Jasno je, da je bil Pannekoek, ki je hitro dokazal, kako sposoben je misliti marksistično in filozofsko, hitro povabljen zraven. V letniku 1901 je v treh nadaljevanjih objavil kar zahtevno študijo *Kantova filozofija in marksizem*, v kateri ob pojasnjevanju Dietzgenovega dialektičnega materializma in Heglovega razvoja dialektične metode (kjer ima Hegla pravzaprav za filozofa konservativne restavracije) v središče postavi kritiko neokantovstva, kolikor se ta skuša v socialni demokraciji postaviti na mesto marksizma oziroma mu vsaj predstavljati filozofsko močnejšo alternativo. Soočenje med Bernsteinom in centristično socialdemokratsko ortodoksijo je bilo v Bernsteinovem delu predstavljeno kot razrešitev nasprotja med Marxovim grobim materialističnim pozitivizmom in Kantovo oz. neokantovsko etiko. Pannekoek se upre taki interpretaciji. Prvič zato, ker v Marxu ni našel materialistične verzije scientističnega pozitivizma, ampak v prakso

---

³ *Enakost* (Bellamy, 1879) je nadaljevanje *Pogleda nazaj* (Bellamy, 1887), ki je verjetno najpopularnejši in najvplivnejši utopični roman vseh časov. Povzročil je nastanek gibanja za uresničenje ureditve, ki jo je Bellamy predstavil v podobi Bostona iz leta 2000, in povezovanje tega gibanja v stranko nacionalistov, ki je bila v ZDA nekaj časa kar uspešna zlasti v agrarnih okoljih. Njen nacionalizem pa ne pomeni tega, kar bi pomenil danes, ampak zahtevo po nacionalizaciji velikih podjetij in korporacij. *Enakost* je manj romaneskna kot njen predhodnik, dogaja pa se v istem Bostonu, le da je tako rekoč v celoti namenjena prikazu, kako je ta družba brez zasebne lastnine organizirana, kakšno je v njej posameznikovo življenje, in kako je do revolucionarne spremembe sploh prišlo – jasno, po skorajda povsem mirni poti, s sklicevanjem na razumnost predlaganih sprememb in na krščansko pravičnost, kakršno bi morala imeti sleherna družbena ureditev. Ta traktat v obliki romana je Pannekoeka spodbudil k študiju Marxa in marksizma (ni bil edini te vrste, tudi ameriški socialist-sindikalist Daniel De Leon je od Bellamyja skočil k Marxu) in k prestopu iz liberalne v socialnodemokratsko stranko, v kateri so bili v večini prav tovrstni intelektualci in ne mezdni delavci.

obrnjeno zgodovinsko materialistično znanost, in našel jo je med drugim tudi zato, ker je kot astronom pripadal novi generaciji znanstvenikov in znanstvenic, ki v znanosti niso videli metode, ki vodi k absolutnim spoznanjem, ampak način izdelave teoretičnih modelov, ki so vedno zgolj delni vidiki resnice in realnosti. Ta marksizem, nasproten pozitivizmu, je Pannekoeka vodil tudi k zanikanju Engelsovega troedinega dialektičnega *digesta* – povzetka (prehod iz kvantitete v kvaliteto, enotnost nasprotij in negacija negacije), pozneje pa še h kritiki Leninovega *Materializma in empiriokriticizma* (Pannekoek, 1938). Drugi Pannekoekov upor po Bernsteinovi interpretaciji najprej prikima, da predlog etičnega socializma sicer pravilno ugotovi, da revolucionarna praksa ne more brez etosa, brez idej in brez idealov, vendar zmotno konstruira socialistično etiko kot nekaj absolutnega, kar prihaja iz *Santa Casa* neokantovske etike, od koder jo je mogoče uporabiti v modernosti – dejansko pa je etika revolucionarne prakse drža, ki nastaja iz konfliktov modernosti kot takih in se v razrednih spopadih hkrati formira in afirmira.

Drugi razkol – reformizem

Pannekoek se je po vstopu v stranko in potem, ko je postal tudi član uredništva *De Nieuwe Tijd*, sprva res držal ob strani in se ni vključeval v frakcijske boje, ki so potekali v SDAP, vendar ne dolgo. Ko je v te spopade vstopil, je bil tako kot vsa redakcija revije bojevnik revolucionarne levice. Vprašanja socialistične strategije so bila bolj platonične narave vse do velikega stavkovnega vala na Nizozemskem v letih 1903–1904 in prve ruske revolucije leta 1905. V obeh primerih so se prvi izbrjeni uspehi prevesili v poraz. V obeh primerih, pri čemer je drugi seveda deloval širše in v celotni socialni demokraciji, sta se reformistični in revolucionarni tabor že dovolj jasno izoblikovala. Reformisti so videli v množični stavki sicer eno od sredstev razrednega boja, vendar le ob jasnem strankinem vodstvu in v zrelih situacijah. Vodilna skupina nizozemske SDAP je razloge za poraz iskala v udeležbi anarhosindikalistov, ki so hoteli preveč in delovali bolj radikalno kot socialna demokracija, pa tudi bolj radikalno, kot je bila večina delavstva pripravljena. Revolucionarna levica pa je postavljala gibanje pred stranko in množično stavko razumela kot politično in ne zgolj kot sindikalno stavko. Poraz jim je pomenil le eno plat izida, ker je bila po njihovem mnenju pridobljena izkušnja razrednega boja, ki je delavstvo popeljala od zgolj sindikalnih zahtev do nujnih političnih, pomembnejša in dragocenejša od poraza. Iz spopada, ki v socialni demokraciji ni več pojenjal vse tja do razpada internacionale, veje od samega začetka, ko se je prvič v frakcijske boje navdušeno spustil tudi Pannekoek, razlika med na eni strani reformistično strategijo, ki je stavila na volilne rezultate in parlamentarne dosežke, medtem ko je v splošni in politični stavki videla le pomožno sredstvo, ki se ga kaže posluževati po pameti; in na drugi med revolucionarno strategijo, ki vidi parlamentarno delovanje kot taktično stališče, ker je računala, da nobena parlamentarna

večina nikdar ne bo mogla brez resnega odpora preprosto izglasovati socializma.

Pannekoekovo stališče na strani revolucionarne frakcije, ki mu je poverila tudi zastopanje teh pogledov na kongresu SDAP, je bilo tudi specifično obarvano, in ta posebnost ga je spremljala tudi pozneje. Vztrajal je pri pomenu množične stavke, do katere pride zaradi solidarnosti vsega delavstva s tistimi, ki so zaradi svojega stavkovnega gibanja na udaru; pri pomenu splošne stavke, do katere prav lahko pride zaradi takih zaostritev (na Nizozemskem končno ni uspela, ker se del delavcev ni odzval); pri pomenu preraščanja množične in splošne stavke v politično stavko, ki nima več samo sindikalnih ciljev, ampak se spreminja v neposredno revolucionarno gibanje, ki ima zavesten cilj spremembe celotnega družbenega reda. Pri tem vztrajanju pa je bil (drugače tudi kot njegovi revolucionarni levičarski zavezniki v socialni demokraciji) vseskozi prepričan tudi, da imajo v procesih razrednega boja pobudo na svoji strani delavci sami in ne stranke ali sindikati: organiziranost in cilje, predvsem pa pripravljenost na spopad morajo izraziti delavci; stranke in sindikati so lahko le sredstva nadaljnjega toka. Od ruske revolucije 1905 naprej je odločno dokazoval, da ne stranke, ki so strukturirane kot skupine, usmerjene v parlamentarni boj, ne sindikati, ki so usmerjeni v boj za mezde, za skrajšanje delovnega časa in druge izboljšave v pogojih mezdnega dela, niso revolucionarne organizacije. Revolucionarna organizacija je lahko le samoorganizacija delavstva v delavske svete, ki vzamejo organizacijo proizvodnje v lastne roke in s tem ukinejo zasebno lastnino proizvodjalnih sredstev.

Tako kot sprva zaradi spopada z revizionizmom ni bilo vidno, kako globoko se reformisti razlikujejo od revolucionarjev, tudi sprva ni bilo vidno, kako zelo se Pannekoek razlikuje od Lenina, Rose Luksemburg in drugih pripadnikov in pripadnic revolucionarne leve v socialni demokraciji, vendar je bila razlika že tu, še preden je postala očitna. V frakcijskih bojih se ljudje premeščajo iz skupine v skupino, ne da bi spreminjali specifične poglede in stališča, ker se središče spora seli z ene teme na drugo, kot jih narekuje spreminjanje razmer. Skupina *De Nieuwe Tijd* je šla v odprt politični spopad z vodstvom SDAP in bila na kongresu v Utrechtu 1906 do tal poražena. Ne glede na to, da so se v nekaj letih iz romantičnih odreševalcev človeštva preobrazili v marksistične revolucionarje, so doživeli razcep z glavnim tokom gibanja, ki jih je označil za intelektualne sanjače, ki nimajo pravega stika z delavskim razredom, saj vsi prihajajo iz meščanskih družin in krogov elitne kulture⁴, poleg tega pa dajejo prednost teoretiziranju pred praktičnimi cilji. Če je bilo to na zloben način do neke mere res, pa je res tudi, da je z blokado njihovega

---

⁴ Hermann Gorter in Henriette Roland Holst nista bila le meščanskega rodu, ampak predvsem najvidnejša predstavnika modernističnega vala in generacije holandske umetnosti na prelomu 19. v 20. stoletje. Vsaj v ozvezdju nizozemske kulture sta tako sijoča kot Pannekoek v astrofiziki. Njihovi politični pogledi, ki so šli skupaj od leve v socialni demokraciji druge internacionale do radikalnega levičarstva, zaradi katerega so se bili prisiljeni odstraniti iz tretje internacionale, so izrazito vidni tudi v njihovih umetniških oz. naravoslovno-znanstvenih delih, čemur pa tu seveda ne moremo nameniti sicer potrebne dodatne pozornosti.

strankarskega angažiranja, ki je sledila kongresnemu porazu, SDAP postala ne glede na število čisto delavskega članstva – reformna malomeščanska stranka, ki se je omejila na parlamentarno strategijo.

Pannekoek ni zapustil Nizozemske zato, ker so mu zaradi njegove politične dejavnosti grozili z odpovedjo službe, ampak zato, ker na Nizozemskem ni več mogel biti politično dejaven, delo v astronomskem observatoriju z nenehnim vpisovanjem podatkov pa vedno bolj dolgočasno. Zatekel se je k nemški socialni demokraciji, najmogočnejši delavski stranki evropske celine, po kateri so ure ravnali v celotnem socialdemokratskem gibanju. Prehod, vključno s kar dobro plačano službo učitelja na partijski šoli, mu je uredil Karl Kautsky. A poučevanje v Berlinu mu je kmalu preprečila policija, ki je njemu in Rudolfu Hilferdingu prepovedala delo v izobraževanju, ker nista bila nemška državljana. Pannekoeka je nadomestila Rosa Luksemburg.⁵ Odtlej je kar nekaj časa živel od začasnih in pogodbenih naročil, predavateljskih (prekrižaril je dovršen del Nemčije) ali časopisnih. Marksistični komentariji aktualnih dogajanj so ga proslavili in ga povzdignili v pomembno intelektualno osebnost nemške socialnodemokratske scene.

V nizozemskih partijskih združenjih pa je ostal aktiven. A tako kot je bil tarča levice vodja SDAP Pieter Jelles Troelstra, je bil zgled levice – Karl Kautsky. V spopadu o partijski taktiki, v katerem je Troelstra še naprej zastopal zmerno in predvsem sindikalno in parlamentarno politiko, ki le v izjemnih situacijah krene po poti množične, splošne ali politične stavke, je vloga levičarskega glasila z *De Nieuwe Tijd* leta 1907 prešla na *De Tribune*. Pannekoek je seveda sodeloval. Troelstra se je pritožil pri Kautskem, kaj počenja njegov varovanec in učenec, in Kautsky je spisal kritiko Pannekoekovega zagovarjanja revolucionarne strategije.

Očita mu, da je padel pod vpliv anarhističnega odnosa do države. Prav zaradi te polemike je postajala čedalje bolj vidna razlika med revolucionarno strategijo (Pannekoek) in reformistično strategijo (Kautsky) do te mere, da jo je Lenin uporabil tudi v *Državi in revoluciji* (Lenin, 1917). Pannekoekova strategija je bila sinteza Marxove analize pariške komune in izkušenj prve ruske revolucije, ki napoveduje novo krizno in s tem tudi potencialno revolucionarno obdobje. V revolucionarnem času proletariati preide v neposredno akcijo upora in se iz manjših stavk in političnih demonstracij (na primer za univerzalno volilno pravico) – ko mu druga, kapitalistična stran stopa vedno bolj organizirano nasproti z uporabo vseh ekonomskih in državnih sredstev tja do odkritega nasilja – uči, da je treba spremeniti temeljno oblastno strukturo izvajanja družbene moči. Samoorganizacija proletariata v delavske svete v tem procesu postaja zavestna alternativa državnemu aparatu, ki odkrito in brez sprenevedanj o demokraciji in ustavnih omejitvah nastopa proti delavstvu. Sklep, do katerega pridejo množice, je, da morajo pri osvajanju oblasti, ki jo je treba iztrgati iz rok vladajočega razreda, to oblast, strnjeno v državnem

---

⁵ Rosa Luksemburg se je fiktivno poročila z Gustavom Lubeckom, da bi pridobila pravico do stalnega bivališča v Nemčiji.

aparatu v celoti, ne le »osvojiti«, bodisi z volitvami bodisi z revolucionarnim nasiljem, ampak odpraviti in nadomestiti s svojo lastno organizacijo – z delavskimi sveti. Med sredstvi je tudi splošna oziroma politična stavka, ko delavci prevzamejo podjetja v svoje upravljanje in osvojijo državno oblast tako, da jo politično demonstirajo. Pri tem Pannekoek posebej vztraja, da je naloga prav delavskih svetov prevzem proizvodnih sredstev v lastno upravljanje, ker se le tako lahko ukine zasebna lastnina. Tej nalogi sledi alternativna organizacija družbe, ki sestoji iz povezanosti delavskih svetov v način skupnostnega odločanja, ki ne gradi piramidalne hierarhije – državnega birokratskega aparata upravljanja, ampak sistem samoupravnega odločanja delavskega razreda.

Kautsky, ki temu torej reče anarhizem, razkrije karte reformizma: država je bolj ali manj nevtralen plen, ki ga je treba predvsem osvojiti in uporabiti v dobro delavske večine. Revolucija sicer ni izključena, vendar je le sredstvo za doseganje reform, ki pa pomenijo v svojem jedru – parlamentarni prevzem oblasti s strani socialnodemokratske stranke. Kar je Pannekoeku strateški smoter, je pri Kautskem zgolj taktično sredstvo. Revolucionarna situacija Pannekoeku sporoča, da je doba parlamentarnih spopadov prišla do konca, ker je delavski razred začel postavljati radikalne zahteve, ki presegaajo parlamentarno demokracijo, pa tudi zgolj sindikalno orientirane cilje. Lenin je imel pri svoji obravnavi konflikta med Pannekoekom in Kautskim v rokah Pannekoekovo razpravo *Množična akcija in revolucija*, ki je nastajala leta 1911 in izšla leta 1912 v *Die Neue Zeit* (Pannekoek, 1912a).

Medtem se je spopad o strategiji in taktiki revolucije in/ali parlamentarnih bojev razžarel tudi v Nemčiji. Pannekoekovi članki iz leta 1912, na katere se sklicuje Lenin, so nastali že v tej razširjeni debati v nemških in evropskih krogih druge internacionale. Globoka nestrinjanja med marksisti, ki so se prej skupaj bojevali proti Bernsteinu, so se začela leta 1910 v razpravi med Karlom Kautskim in Roso Luksemburg o množični stavki. Prav Rosa Luksemburg je pozvala Pannekoeka, ki je imel s Kautskim že polemične izkušnje, naj se vključi v spopad na njeni strani. Pannekoek je medtem v Bremnu dobil mesto učitelja, ki so ga skupaj razpisali sindikati in lokalna socialna demokracija. V službo je bil sprejet z referendumskim glasovanjem vseh članov sindikata in stranke. Štiri leta, od leta 1910 do izbruha prve svetovne vojne, se je med bremenskiimi proletarci počutil kot riba v vodi. Prvič in tudi zadnjič v življenju je bil intelektualec – delavec med delavci, vključen v revolucionarno vrenje, v kovanje strateških in taktičnih načrtov za prevzem podjetij in za prevzem politične oblasti v roke delavskih svetov, prvič in zadnjič je živel revolucionarni proces, za katerega se je izrekel v teoriji. V razpravi *Marksistična teorija in revolucionarna taktika* (1912b) je pojasnil, da je treba pred vstopom v spopad treh socialdemokratskih politik zgodovinsko materialistično razumeti, da je razkol naraven in nujen, ker je razvoj kapitalizma sprožil množično delovanje delavskega razreda, s tem pa se zastavlja tudi vprašanje socialne revolucije. Do tega vprašanja se opredeljujejo tri sprte struje. Revizionizem ni radikalen, temveč se omejuje na parlamentarno in sindikalno taktiko uvajanja reform za izboljšanje položaja

delavskega razreda v kapitalizmu, socializem pa pričakuje kot izid take evolucije – revolucij ni na njegovem obzorju, vsaj zaželene ne. Preostaneta dve radikalni taktiki. Radikalizem, ki mu pripada tudi Pannekoek, trdi, da je revolucionarna taktika nujna, ker se je revolucionarni proces že začel; Kautsky in jedro stranke pa razume revolucijo kot neki dogodek, ki ga čakamo pripravljeni – nekje v nedoločeni prihodnosti. Odnos Kautskega do revolucije je pasiven, odnos do delavskih množic negotov in sumničav, češ da so neorganizirane množice strahotno nepredvidljive.

Tako kot so bili vsi presenečeni ob izbruhu prve svetovne vojne, so bili vsi presenečeni tudi, da je kljub vsem predhodnim kolektivnim zaklinjanjem in priseganjem socialna demokracija z redkimi izjemami vsepovsod in tudi v svojem najmočnejšem nemškem stebru glasovala za vojno in ne proti njej. Toda tako kot je bilo presenečenje lažno v prvem primeru, tudi v drugem primeru ni moglo biti presenečenje. Na koncu članka *Razredni boj in nacija* iz istega leta Pannekoek zatrdi, da lahko tudi pri socialdemokratih bruhne na dan nacionalni oportunistem in bomo prisiljeni izbirati med nacionalnimi in proletarskimi interesi: »In ko pride odločilni trenutek, ko bodo morali izbrati med nacionalnimi in proletarskimi interesi, bo notranja šibkost tega delavskega gibanja postala vidna ...« (Pannekoek, 1912c) Vojna proti vojni, h kateri se je vsa druga internacionala zavezala s serijo manifestov in izglasovanih stališč, bi morala biti »začetek procesa revolucije, ki vodi iz kapitalizma v socializem« (Pannekoek, 1913).

Tretji razkol - komunizem med Vzhodom in Zahodom

Prvo svetovno vojno je Pannekoek ocenil kot dvojno katastrofo: kot vojno za interese kapitalističnega imperializma in kot propad socialne demokracije. Postavil se je na stran zimmerwaldske levice in se pridružil skupinam, ki so pričakovale iztek vojne kot najprimernejši trenutek za revolucijo. Ta leвица se je po ruski revoluciji organizirala v tretji, komunistični internacionali. Toda že od začetka ni bila enovita in enotna in je šla zelo hitro, že do leta 1922, skozi globoka strateška in taktična razhajanja, pa tudi skozi čistko, po kateri je bil Pannekoek skupaj z drugimi radikalnimi somišljeniki izločen tako iz socialne demokracije kot iz komunističnega gibanja.

Tega, kar naj bi sledilo kot teoretična opora v revolucionarni situaciji, ni mogoče več, je trdil Pannekoek, iztisniti niti iz Marxa in marksistične tradicije, niti iz dotedanjih izkušenj parlamentarnih in sindikalnih bojev (Pannekoek, 1917b). Edino, kar preostane, je biti nenehno v razrednem boju za trenutne interese proletariata, ker iz teh konfliktov, ki se iztečejo tako v delne poraze kot v delne zmage, teoretični vpogled šele lahko nastane. Temeljna podlaga je v delavskih svetih, ki so organizacijska oblika moči proletariata. Temu se že v članku *Po koncu vojne* (Pannekoek, 1917a) pridružuje trditev, da mora radikalno gibanje svetov nastopiti proti držav-

nemu socializmu, ki je lahko v povojni ureditvi zgolj način ohranjanja kapitalizma – imperializma. Delavski sveti niso na svetu zato, da bi po kratki revolucionarni vstaji, tako kot v Nemčiji leta 1918, predali moč in oblast v roke državi, socialni demokraciji in njenemu parlamentarizmu. Socializem ni zgolj nacionalizacija industrije – poddržavljenje zasebne lastnine. Socializem je moč proletariata in da bi proletariat imel moč, mora odpraviti izkoriščanje ter na novo organizirati celoten ekonomski sistem. Odprava izkoriščanja pomeni konfiskacijo kapitala kot pravice do razpolaganja s presežno vrednostjo. Diktatura proletariata – to so delavski sveti, ki odločajo neodvisno in namesto odvisnosti od države in strank, pa naj gre za socialnodemokratske ali za komunistične stranke, gradijo svoj organizem soodvisnosti po načelu delegatskega odločanja, ki ne proizvaja trajnih političnih elit in se ne oklepa hierarhičnega razmerja kot hrbtenice, pri kateri gredo povelja od zgoraj, iz možganov družbe, navzdol med delavske množice. Je že res, meni Pannekoek, da bo treba razlastitev razpolaganja s presežno vrednostjo opraviti tudi s pravnim dejanjem, toda tega pravnega dejanja ne bo, ali pa ne bo imelo dejanske moči, če moč ne bo v rokah delavcev samih. Prav zato, ker je temeljni kamen revolucije moč proletariata, je ta preobrat videti utopičen. Moč kapitalizma – imperializma na Zahodu je (drugače od Rusije, kjer je še šibka) tolikšna, da delavci ne verjamejo, da bi ga lahko premagali, in podlegajo njegovemu ideološkemu vplivu.

Ti pogledi se v povojnem času razvijajo in krepijo vse do programskega besedila *Svetovna revolucija in komunistična taktika* (Pannekoek, 1920), s katerim se je Pannekoek na viden in izrecen način pridružil ostalim naslovnikom Leninovega »Levičarstva« *otroške bolezni komunizma*. Iz besedila in razprav na drugem (1920) in tretjem (1921) kongresu komunistične internacionale, kot tudi iz predhodnih besedil in poznejših odzivov »levičarjev« *na Leninovo kritiko je razvidno, da je šlo za spor o tem, ali je izkušnja ruske revolucije tista, ki ji je treba na Zahodu slediti. Pri tem se je poudarek te izkušnje že v prvih letih, od leta 1919, ko je bil prvi kongres,⁶ do leta 1921, pomembno spreminjal, tako kot se je spreminjala domača ruska in širša evropska situacija. Tisto, o čemer so si bili v tem kratkem obdobju enotni še vedno vsi zbrani v komunistični internacionali, je bila ugotovitev, da je kapitalizem zabredel v globoko krizo in mu grozi celo kolaps, kar pomeni, da je revolucija na dnevnem redu. Gledano skozi Pannekoekove študije strategije in taktike povojnega revolucionarnega gibanja (in tudi skozi besedila drugih teoretikov v nizozemskem in nemškem komunističnem »levičarstvu«*) pa tisto, kar je Lenin postavil v ospredje in mu je bil nato vse do danes pripisan značaj »levičarstva«, sploh ni bila splošna karakteristika tega pozneje iz internacionale odpadlega ali izključenega kroga.**

Pannekoek je bil naravnost na nasprotnem bregu. Ne le, da se ni zavzemal za enkratno revolucionarno dejanje, s katerim bi osvojili državno oblast in od tod

---

⁶ Na njem je bilo komajda kaj veljavnih delegatov in delegatk, tako da je v nasprotju z dejstvi sam sebe oklical za kongres.

spreminjali kapitalizem v socializem, ampak je temu neposredno nasprotoval. Revolucionarni proces, ki se začel, bo dolg in spremenljiv, je rekel, nikakor pa ne bo kakšna vstaja, s katero bi zasedli državne ustanove in uporabili moč državnih mehanizmov za uvajanje socializma. Točka, na kateri je prišlo do razhajanja med Leninom in revolucionarnimi komunisti z Zahoda, je prav vprašanje o vlogi države, parlamenta, politične stranke in sindikatov v dolgem revolucionarnem procesu. Država v razvitih imperialističnih deželah Zahoda ni take vrste, da bi se je bilo mogoče preprosto polastiti in uporabiti, ker je že do konca kapitalistična in ne caristično avtoritarna, poleg tega pa socializma ni mogoče uvajati od zgoraj, ko bi bil glavni mehanizem revolucije nujno hierarhično urejen birokratski aparat. Parlamentarna demokracija je v Rusijo vsaj po malem prišla šele s februarско revolucijo, in najpogosteje onemogočena ali trdo cenzurirana javnost je dajala nastopom v Dumi, kadar so bili mogoči, poseben javni pomen. Na Zahodu pa je parlamentarni oportunitizem socialnih demokratov pred vojno, med njo in po vojni povzročil odpor do parlamentarnih taktik, še zlasti do takšnih, ki bi od komunistov zahtevale, da se prikupijo socialnim demokratom, da bi dobili svoj vidni in slišni nastop v parlamentu.

Pannekoek ni nehal dokazovati, da za vstop v parlament ni nikakršnih nujnih revolucionarnih razlogov, in pri tem je vztrajal tudi pozneje, ko ni šlo več za neposredno revolucionarno situacijo, kakršna je bila po prvi svetovni vojni: tisto, kar je treba početi, je ustanavljanje delavskih svetov, ker so le-ti zarodek bodoče moči delavskega razreda, medtem ko parlamentarna zastopanost sproža pasivizacijo množic in korumpiranje elit. Glede politične stranke komunisti že po prvotni defniciji niso stranka med strankami, poleg tega tudi iz sodobnih okoliščin sledi, da je naloga najbolj zavednih, najpogumnejših in najradikalnejših skupin organiziranje z namenom razsvetljevanja množic oziroma kot bi danes rekli – njihovo opolnomočenje, ki pa ne more potekati kot razmerje med razsvetljeno elito in pokroviteljske vednosti potrebno množico. Sploh ne gre za preprost transfer vednosti, ampak za dosledno in metodično sklepanje pred konfliktom, v akciji in po zmagi ali porazu. Za tako sklepanje, ki je teoretsko, ni že izdelanega znanja in ni že habilitiranih učiteljev ali učiteljic. Mišljenje mora biti mišljenje gibanja in v gibanju. Podobno kot za stranke velja tudi za sindikalne organizacije, še zlasti pa je Pannekoeka motilo, da »delitev dela« med stranko in sindikati povzroča, da so sindikati postali apolitični in da se omejujejo na t. i. sindikalne zadeve, torej na mezdo, delovni čas in splošne pogoje delovnega procesa. Z njegovega vidika je namreč prav konflikt v proizvodnem okolju najbolj političen konflikt in tudi najbolj nabit s potencialnim revolucionarnim nabojem, med drugim tudi tistim, ki odpravi partijsko in sindikalno birokracijo in vzame stvari v lastne roke.

Državni kapitalizem in buržoazni materializem

Spopad pogledov glede razlik med položajem v zahodni Evropi, še zlasti v Nemčiji, in položajem v sovjetski Rusiji, je pripravilo teren za vse, kar je Pannekoek pozneje napisal o sovjetski revoluciji in Sovjetski zvezi: ne gre za socialistično revolucijo, ampak za buržoazno revolucijo v posebnih zaostalih pogojih, in ne gre za socialistično državo, ampak za državo državnega socializma, kar ni nič drugega kot posebna oblika državnega kapitalizma. Na kratko povedano: v Sovjetski zvezi se je izkoriščanje delavstva na podlagi zasebne lastnine proizvodjalnih sredstev prelevilo v izkoriščanje delavstva na podlagi državne lastnine proizvodjalnih sredstev, ki ga izvaja novi vladajoči razred – birokracija. To ni ubesedeno kot očitek, ampak kot neizogibna realnost ruskih okoliščin, zato Pannekoek ne v 20. letih ne pozneje ne očita takega stanja Leninovim subjektivnim nagnjenjem ali pozneje Stalinovi subjektivni naklonjenosti totalitarizmu in samovladju. Zato tudi nerazumevanja drugačnosti zahodne situacije ne pripisuje teoretičnim in strateškim omejitvam osebne analitične sposobnosti, ampak ruskemu objektivnemu pogledu, ki je dajal prednost zavarovanju lastne revolucije, še zlasti potem, ko je bila na Zahodu revolucija poražena (med drugim tudi zaradi zgrešenih navodil in usmeritev tretje internacionale). V spisu *Svetovna revolucija in komunistična taktika* iz leta 1920 v zaključnem pripisu pravi: »Zdaj nam je jasno, zakaj taktiko tretje internacionale, ki jo je določil kongres, da bi jo na enak način uveljavil v vseh kapitalističnih državah in jo upravljal iz središča, določajo ne le potrebe komunistične agitacije v teh državah, ampak tudi politične potrebe sovjetske Rusije.« (Pannekoek, 1920)

Leta 1938 je objavil delo *Lenin kot filozof: Kritične opombe k političnim temeljem leninizma* (Pannekoek, 1938), ki je rezultat poznega branja *Materializma in empiriokriticizma: Kritične opazke o neki reakcionarni filozofiji*. To Leninovo ključno filozofsko delo je v ruščini sicer res izšlo že leta 1909, vendar je bil prvi angleški prevod na voljo šele od leta 1927 in je bil za zahodne marksiste pravo odkritje. V Sovjetski zvezi in tudi v globalnem komunističnem šolstvu je delo dobilo status neizogibnega učbenika marksizma-leninizma na univerzitetni stopnji, medtem ko je bil Stalinov kompendij *O dialektičnem in zgodovinskem materializmu iz Zgodovine vsezvezne komunistične partije (boljševikov): Kratki kurs* iz leta 1938 (VKPb, 1946: 104–130) poenostavljeni dodatek in komentar za množični pouk.

Pannekoek se je lotil leninizma s protislovji: iz boljševiške revolucije je nastal državni kapitalizem z novim vladajočim razredom, marksizem naj bi bil miselni temelj te tvorbe, medtem pa se delavstvo po svetu upira kominterni. Kako to pojasniti? Treba bo sestopiti k filozofskim osnovam tistega, kar se tu imenuje marksizem. Filozofska osnova za razumevanje je podana v Leninovem *Materializmu in empiriokriticizmu*, ki je nastal proti vdoru Machovih filozofskih idej v Rusijo in v socialdemokratske, tudi boljševiške vrste – zlasti pri Bogdanovu in Lunačarskem. Brez analize tega besedila ni mogoče razumeti nastanka partijskega komunizma, pa tudi tretje internacionale ne, podobno kot ni mogoče Marxa razumeti brez

nemške klasične filozofije.

Za začetek je treba soočiti marksistični zgodovinsko-materialistični odnos do religije z meščanskim materialističnim odnosom. Medtem ko se zgodovinski materializem začenja tam, kjer se kritika religije konča, in se osredinja na kritiko sveta, ki potrebuje religijo, se meščanski materializem zaletava v religijo, ki jo zmore doumeti le kot napačno zavest tistih, ki si ne znajo razložiti naravnih pojavov: »Naravoslovje je duhovni temelj kapitalizma.« (Pannekoek, 1938)

Pannekoekov favorit za razumevanje razlike med naravoslovnim meščanskim materializmom in dialektično-zgodovinskim materializmom ostaja Joseph Dietzgen, še posebej zato, ker pojasnjuje razliko med svetom pojavov in znanstveno podobo sveta. Kot primer navaja barvni svet pojavov, ki je realni svet, v katerem bivamo, medtem ko je znanstvena podoba sveta, ki barve pojasnjuje z valovanji, slika, ki jo je človeški duh skonstruiral iz pojavov. Realnost in resnica nimata enakega pomena. S takim pristopom je Pannekoek seveda daleč od Leninovega materialističnega monizma, katerega poglavitni sovražnik, ki ga venomer napada, je religija, in ki nikakor ne more sprejeti, da bi bila resnica konstrukcija na ramenih realnosti. Zato Macha in Avenarius, katerih teoriji imata sicer številne slabosti, kritizira tam, kjer se odmikata od naravoslovnega materializma in kjer znata razlikovati med realnostjo in resnico, ob tem pa celo vrsto stvari bodisi ne razume bodisi namenoma napačno interpretira, da bi le potolkel nevarni virus, ki se mu je naselil v lastni partiji.

Toda to ni kakšna osebna Leninova nagnjenost ali slepota, ampak načelo, v katerem se kaže poglavitni problem, ki ga je morala Rusija razrešiti in ga je Lenin vseskozi poudarjal: treba je odpraviti rusko zaostalost za razvitim Zahodom. Ruski marksizem je sicer od najzgodnejšega začetka zastavljal vprašanje, ali je mogoče iz ruske zaostalosti skočiti naravnost v komunizem, ne da bi se vmes mučili še s kapitalizmom, vendar je od tega skoka v prihodnost dejansko lahko nastal le – državni kapitalizem. Leninizem, ki je bil spojina buržoaznega materializma in marksistične doktrine družbenega razvoja z nekaj dialektične terminologije, je postal uradna državna filozofija, pa tudi obvezni marksizem tretje internacionale. Religija, ki jo je skušal odpraviti leninizem, je najmanj pomembna od vseh sodobnih ideologij, medtem ko sta tisti, ki najbolj zajedata v proletarsko zavest, ideologija države in ideologija nacije. Leninova filozofija je na ravni razsvetljenstva, s tem pa po eni strani daleč od sodobnega stanja znanosti, ki je že zdavnaj prestopila meje galilejsko-newtonske podobe sveta, po drugi strani pa tudi daleč od aktualnih protislovij in nalog delavskega gibanja in proletarske revolucije.

Pannekoeku se s kritiko Leninove in leninistične filozofije pridružuje Karl Korsch, ki je istega leta objavil *Leninovo filozofijo* (Korsch, 1938) in se prav v tridesetih letih zblížal s krogom komunizma svetov.⁷

---

⁷ V krogu *Mednarodne korespondence svetov* (1934–1943), ki je bila teoretično glasilo Stranke združenega delavstva (*United Workers Party*), so objavljali Paul Mattick, Karl Korsch, Anton Pannekoek, Daniel Guérin, Otto Rühle, Victor Serge in drugi.

Dopisna šola komunizma

Pannekoek je do konca vztrajal pri tem, da je kapitalizem v globoki krizi ne glede na upad revolucionarnega zanosa, ne glede na parlamentarni oportunistem delavskih strank, in ne glede na tragično vlogo Sovjetske zveze kot neproletarske diktature. Na Zahodu t. i. subjektivne sile proletariata niso kos nalogi, da bi to krizo kapitalizma preobrnilo za podlago revolucionarni akciji. Njegovi spisi po drugi svetovni vojni torej poudarjajo, da je delavskemu razredu spodletelo (Pannekoek, 1946), za nove generacije in pogoje v teh besedilih povzema celotno platformo delavskih svetov (Pannekoek, 1941/1947) in poudarja razlikovanje med javno in skupno lastnino (Pannekoek, 1947). Vključil se je tudi v gibanje znanstvenikov za mir in proti jedrski oborožitvi (Pannekoek, 1948).

Njegovo najpomembnejše delo iz tega časa je gotovo knjiga *Delavski sveti* (Pannekoek, 1941/1947), v kateri je povzel in pojasnil vse svoje ključne poglede na proletarsko revolucijo, rusko revolucijo, delavske svete, vlogo stranke, nacizem in fašizem, in povojno obdobje. Vendar je sam ugotovil, da je ostala neopažena (Pannekoek in Castoriadis, b. d.). Toda najpomembnejši stik z novimi levičarskimi gibanji je vzpostavil v letih 1953 in 1954 s skupino Socializem ali barbarstvo v dopisovanju s Croneliusom Castoriadisom. Skupina je nastala z izstopom iz trockistične Mednarodne komunistične stranke, ki je leta 1944 nastala s povezovanjem več trockističnih skupin. Razlog za izstop skupine Socializem ali barbarstvo je bil, da je skupina Sovjetsko zvezo z njenimi sateliti definirala kot državni kapitalizem, v katerem vlada nov birokratski razred, medtem ko je bila trockistična definicija, da gre za degeneracijo diktature proletariata. Pri tem prehodu od trockizma k teoriji novega razreda je imela pomembno vlogo tudi Đilasova knjiga *Novi razred: analiza komunističnega sistema* (1957). Ta premik je šel nujno z roko v roki s komunizmom svetov namesto komunizma državno in partijsko vodene hierarhije, in s tem v območje, na katerem je Pannekoek deloval že desetletja. Tudi razvojna pot skupine je bila ponovitev že odigranega: od stranke-skupine do intelektualnega kroga, vmes pa vrsta razkolov in prelomov, kot na primer leta 1963, ko je Castoriadis oblikoval povsem teoretično-intelektualni krožek, uporniki okrog Jean-Françoisa Lyotarda pa so hoteli ostati v političnem delovanju. Claude Lefort je odšel že leta 1958.

S Pannekoekom jih je povezal Cajo Brendel, nizozemski komunist svetov in pripadnik skupine Spartacus od leta 1952. Ta nizozemska vzporednica Socializmu ali barbarstvu je imela v razvoju od trockizma h komunizmu svetov nekaj let prednosti pred francoskimi kolegi, s katerimi so hitro našli stične točke. Predlog Castoriadis, naj se francoski tovariši povežejo s Pannekoekom kot nedvomnim veteranom razrednega boja in uglednim komunistom svetov, predvsem pa teoretsko močnim marksistom, ki ima za seboj petdeset let strateških in teoretičnih razprav, je bil povsem logičen, še zlasti zato, ker se je prav Castoriadis čedalje bolj nagibal k stališču, da je najpomembnejša vloga organizacije, da proizvaja teorijo

kot vpogled v sodobne boje in v odtujitvene okoliščine delavskega razreda, in se oddaljeval od neposrednega vpletanja v politično sfero. Tako je letih v 1953 in 1954 prišlo do dopisovanja; del dopisovanja je izšel v *Socializmu in barbarstvu*, del pa je bil objavljen pozneje (Pannekoek in Castoriadis, 1953/1954).

Najprej je Castoriadis poslal Pannekoeku dotedanjih 11 številk revije, Pannekoek pa je z veseljem pojasnil, da so si v osnovnih pogledih zelo blizu, saj Castoriadisova skupina tako kot komunisti svetov trdijo, da mora biti osvoboditev delavskega razreda delo delavskega razreda samega in da se ta osvoboditev začneja v nastankom svetov, ki prevzamejo podjetja v upravljanje in vzpostavijo alternativni način upravljanja celotne družbe, ki odpravi državo in njene aparate. Je pa Pannekoek takoj lociral dve ključni razhajnji: glede narave ruske revolucije in glede vloge partije v bodočih revolucionarnih vrenjih. Kar se tiče ruske revolucije, jo je Pannekoek štel za buržoazno, podobno vsem predhodnim, v katerih je prav tako množica kmetov in delavstva igrala pomembno vlogo, na koncu pa je prinesla zmago nekomu drugemu – v primeru ruske revolucije je bila to birokracija kot nov razred. Castoriadis se je strinjal, da gre za birokracijo kot nov razred, in to ne le v Sovjetski zvezi in njenih podrejenih državah Vzhodne Evrope, ampak tudi v zahodnem kapitalizmu. Vendar je bila zanj ruska revolucija tudi proletarska revolucija, saj sicer ne bi mogli nastati delavski sveti – bila je poražena proletarska revolucija, a zato nič manj proletarska. Glede partije pa je Pannekoek nasprotnik sleherne organizacije, ki bi hotela imeti vlogo usmerjevalca revolucionarnih množic in bi se za to vnaprej pripravljala, v izbruhu pa zasedla vodilno mesto. Povsem zaupa v spontanost, če temu tako rečemo, ki bo v konkretnih izbruhih odpora privedla do tega, da se bodo sredi konfliktov in kriznih situacij pojavili tudi ljudje – osebnosti, ki bodo znali bolj kot zdravo pamet ali zvijačni um širiti pogum in odločnost, ter poglobljati atmosfero, ki jo je Pannekoek izkusil v nemški revoluciji: množico navdihujeta medsebojna povezanost usode in skupno odločanje o ravnanju v kriznih, nevarnih in izzivalnih okoliščinah, tako da povsod, kjer gre za revolucionarni proces, nastajajo jedra revolucionarnega občutja, pa tudi strategije in taktike, kakršnih nobena vnaprejšnja receptura, gojena v kakšni partiji, ne more ne predvideti ne nadomestiti. Castoriadis je bil tu odločno na nasprotnem bregu, češ, kaj pa naj potem počnemo? Na sceni so poleg nas že močnejši drugi, na primer socialisti/ socialni demokrati in komunisti, ki bodo v svetih takoj začeli medsebojni spopad in hkrati skupaj zagotovili, da mi, majhne levičarske skupine, nikdar ne dobimo besede. Če se ne bomo organizirali kot organizacija, ki si prizadeva dobiti vsaj toliko moči, da si lahko pribori besedo in glas, ne bomo nikdar mogli niti začeti razsvetljevati in poučevati delavcev. »Ne delovati s stranko zato, da ne bi postal birokrat, je absurdno, kot je absurdno prenehati misliti iz strahu, da bi se motil.« (Pannekoek in Castoriadis, 1953/1954) Pannekoek mu je odgovoril, da se avantgarda lahko rodi le iz gibanja samega, ne pa iz stranke, ki že od prej čaka gibanje, da bi ga »prevzela« in mu sedla v sedlo. Poleg tega pa dodaja še eno pomembno misel: zdaj je kapitalizem na obeh straneh železne zavese že tako močan, da se

mu komajda kdo upira, pri čemer je njegova moč tako v vojaški sili in grožnji z nasiljem kot v privlačnosti odtujitvenega ugodja; hkrati pa je po njegovem mnenju potreba po rušenju večja, kot je bila kdaj prej, ker se njegovi negativni učinki kopičijo. Ta navidezna brezizhodnost kapitalizma, ki je hkrati neuničljiv in uničuje vse pod seboj, kliče po drugačnem videnju revolucije, kot je čisto proletarsko: upor bo moral biti množičen in ne zgolj razreden – delavski.

Namesto sklepa

Razmerje med Vzhodom in Zahodom, iz katerega Perry Anderson (1977) izpelje koncept zahodnega marksizma, je nastalo iz razhajanj o strategiji in taktiki revolucionarnega gibanja po prvi svetovni vojni. Čim pa pogledamo natančneje, na primer skozi optiko, ki jo daje na vpogled Pannekoekov primer, vidimo povsem drugačno podobo. V procesu od začetkov druge internacionale so se izoblikovale štiri različne strategije (liberalna, kominternska, komunistična in anarhistična). Liberalna – v odnosu do dediščine Karla Marxa bodisi neortodoksna (Bernstein) ali ortodoksna (Kautsky) – se drži parlamentarnega in sindikalnega delovanja. Kominternska se drži svojih 21 tez, med katerimi sta strateško bistveni podreditev ruski poveljniški vlogi nad celoto in poudarjanje vodilne in vladajoče vloge komunistične partije tudi v odnosu do proletariata. Komunistična izhaja iz delavskih svetov kot vira moči delavskega razreda v revoluciji, ki naj se ne bi podredili nobeni drugi sili ali instituciji, pa naj gre za stranko, sindikat ali državo. Razmontiranje državne prisilne moči je ob prevzemu vodenja podjetij v lastne roke celo prvi naslednji revolucionarni ukrep. Anarhistična strategija je postala zaradi prepovedi in čistk prva neodvisna in pomeni izvirni razkol, ki ga tu nismo obravnavali. Razlika med komunistično in anarhistično strategijo se je potem, ko so se izoblikovale še preostale shizme, bistveno zmanjšala, čeprav razlike niso povsem izginile. Pojasnjevati razlike v marksistični teoriji in revolucionarni taktiki z razmerjem med Vzhodom in Zahodom, je približno toliko veljavno kot pojasnjevanje odnosa med anarhizmom in marksizmom z razmerjem med evropskim Jugom in Severom.

Ruska revolucija je bila toliko proletarska, kolikor je bilo mogoče, in tudi zdajšnji ali bodoči revolucionarni tokovi bodo podobno »nečisti«. Ne glede na Pannekoekovo razlago, ki se opira na zaostalost Rusije in prevlado kmečkega stanu nad delavstvom, so revolucionarna gibanja »nečista« ali pa jih ni. Procesi čiščenja in »jedinonačalija«, ki jim je bil Pannekoek tako priča kot žrtev, uničujejo prav tisto, za kar Pannekoeku s Castoriadisom vred gre: da se razlike srečajo v revolucionarni situaciji sami, v atmosferi upora in množičnega nezadovoljstva, zato so se v takem podnebjju prisiljene soočiti in sprejeti skupno presojo upornih množic. A do tega lahko pride le, če so sposobne ostati skupaj vsaj toliko, da se vse pojavijo pred tem istim, svojim »parlamentom«. Pred tem ljudskim in delavskim upornim parlamentom delavskih svetov so se v letih 1918–1921 tudi pojavili, in še

preden so bile revolucije v Nemčiji, na Madžarskem in drugje poražene z uporabo državnega nasilja, sovjetska pa zmagovita, so se prav delavski sveti in njihovi odposlanci in odposlanke odločili predati moč in silo v roke Državi in Partiji. Tisti, ki se temu niso pokorili, so s tem postali dvakratni poraženci: poraženi so bili kot akterji revolucije, ki se je predala, in kot zagovorniki komunizma delavskih svetov.

Vsaj glede nečesa je imel Pannekoek nedvomno prav: kar odloča, je revolucionarna praksa sama. In ta še ni odločila. Če se ne bo odločila za komunizem združenega človeštva, bo barbarstvo globalnega kapitala zmagalo, od človeštva pa bo ostalo bore malo.

Literatura

- ANDERSON, PERRY (1977): *Considerations on Western Marxism*. London: NLB.
- BELLAMY, EDWARD (1887): *Looking Backward: 2000–1887*. Dostopno na: http://www.sfu.ca/~poitras/bellamy_looking-backward_1898.pdf (21. marec 2017).
- BELLAMY, EDWARD (1897): *Equality*. Dostopno na: <http://www.gutenberg.org/files/7303/7303-h/7303-h.htm> (20. marec 2017).
- BERNSTEIN, EDUARD (1899): *Die Vorassetzungen des Socialismus und die Aufgaben der Sozialdemokratie*. Dostopno na: <https://archive.org/details/dievoraussetzung00bern> (18. marec 2017).
- ĐILAS, MILOVAN (2014): *Novi razred: analiza komunističnega sistema*. Ljubljana: Inštitut Nove revije, Zavod za humanistiko.
- KORSCH, KARL (1938): *Lenin as Philosopher*. Dostopno na: <https://www.marxists.org/archive/korsch/1938/lenin-philosophy.htm> (10. marec 2017).
- LENIN, VLADIMIR ILJIČ (1956): *Materializem in empiriokriticizem*. Ljubljana: Cankarjeva založba.
- LENIN, VLADIMIR ILJIČ (1958): *Država in revolucija – marksistični nauk o državi in naloge proletariata v revoluciji*. Ljubljana: Cankarjeva založba.
- PANNEKOEK, ANTON (1912a): *Massenaktion und Revolution*. Dostopno na: <https://www.marxist.org/deutsch/archiv/pannekoek/1912/xx/massenaktion/htm> (21. februar 2017).
- PANNEKOEK, ANTON (1912b): *Marxist Theory and Revolutionary Tactics*. Dostopno na: <https://www.marxist.org/archive/pannekoek/1912/tactics.htm> (21. februar 2017).
- PANNEKOEK, ANTON (1912c): *Class Struggle and Nation*. Dostopno na: <https://www.marxist.org/archove/pannekoek/1912/nation.htm> (21. februar 2017).
- PANNEKOEK, ANTON (1913): *War against War*. Dostopno na: <https://www.marxist.org/archive/pannekoek/1913/02/waw.htm> (21. februar 2017).
- PANNEKOEK, ANTON (1917a): *After the War Ends*. Dostopno na: <https://www.marxist.org/archive/pannekoek/1917/after-war-ends.htm> (21. februar 2017).
- PANNEKOEK, ANTON (1917b): *The Third International*. Dostopno na: <https://www.marxist.org/archive/pannekoek/1917/thirdinter.htm> (21. februar 2017).

- PANNEKOEK, ANTON (1920): *World Revolution and Communist Tactics*. Dostopno na: <https://www.marxist.org/archive/pannekoe/tactics/index.htm> (17. februar 2017).
- PANNEKOEK, ANTON (1938): *Lenin as Philosopher*. Dostopno na: <https://www.marxist.org/archive/pannekoe/1938/lenin/index.htm> (14. februar 2017).
- PANNEKOEK, ANTON (1946): *The Failure of the Working Class*. Dostopno na: <https://www.marxist.org/archive/pannekoe/1946/failure-working-class.htm> (20. februar 2017).
- PANNEKOEK, ANTON (1941/1947): *Workers Councils*. Dostopno na: <https://www.marxist.org/archive/pannekoe/1947/workers-councils.htm> (21. februar 2017).
- PANNEKOEK, ANTON (1948): *Revolt of the Scientists*. Dostopno na: <https://www.marxist.org/archive/pannekoe/1948/revolt.htm> (28. februar 2017).
- PANNEKOEK, ANTON IN CORNELIUS CASTORIADIS (B. D.): *PISMA 1953/1954*. Dostopno na: <https://www.viewpointmag.com/2011/10/25/letter-1-pannekoe-to-castoriadis/>; <https://www.viewpointmag.com/2011/10/25/letter-2-castoriadis-to-pannekoe/>; <https://www.viewpointmag.com/2011/10/25/letter-3-pannekoe-to-castoriadis/>; <https://www.viewpointmag.com/2013/08/06/further-letters-between-cornelius-castoriadis-and-anton-pannekoe/> (12. februar 2017).
- ZGODOVINA VKP(B) (1946). Ljubljana: Cankarjeva založba.